

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

УДК 323.282(477.6+477.7)«1920»(045)

*Віктор ЧЕНЦОВ,
Дмитро АРХІРЕЙСЬКИЙ**

Репресивна політика більшовицького режиму на Катеринославщині в 1920-х рр.

Досліджуються перебіг та регіональні особливості діяльності апаратів органів державної безпеки Катеринославщини в 1920-х рр.

Ключові слова: політичні репресії, державний терор, Катеринославщина, ДПУ УСРР.

Дослідження політичних репресій 1920-х рр. дозволяє детально проаналізувати діяльність політичного керівництва СРСР та радянської України, зокрема у формуванні й розбудові системи державного терору. Якщо «червоний терор» чимало дослідників пояснювали перебігом громадянської війни, то

* *Ченцов Віктор Васильович* – докт. іст. наук, в. о. ректора Академії митної служби України; *Архирейський Дмитро Володимирович* – докт. іст. наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

репресивні акції щодо різних груп населення в 1920-х рр. у радянській історіографії інтерпретували як «боротьбу проти контрреволюції та її спроб підірвати могутність нової радянської держави»¹.

Загальні проблеми політичних репресій упродовж 1920-х рр. уже відомі науковій громадськості². Утім, реалізацію репресивних настанов більшовицьких очільників у регіонах України почали досліджувати лише останнім часом. Значну роботу провели авторські колективи обласних редколегій науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». У томах, присвячених різним областям, оприлюднено чимало нових архівних документів, опубліковано цікаві наукові розвідки. Однак особливу увагу фахівців привернула діяльність місцевих апаратів органів державної безпеки. Саме вони стали інструментом у руках більшовицьких керівників, що безпосередньо проводили репресивні акції. Зокрема, цікаві регіональні особливості було виявлено при аналізі діяльності чекістських органів Катеринославщини.

У 1920-х рр. Катеринослав був четвертим містом України за чисельністю населення, мав потужну промисловість, заклади освіти, культури, був важливим транспортним центром. На території губернії знаходилися й інші промислові осередки – Кривий Ріг, Кам'янське тощо. Основу сільськогосподарського виробництва губернії складали заможні селяни. Саме вони стануть соціальною базою численних повстанських загонів початку 1920-х рр., спротиву більшовицькій колективізації 1930-х рр. Утім, на початку 1920-х рр. реальну загрозу новій владі становили залишки білогвардійських і петлюрівських підпільних організацій. Так, під час наступу армії генерала П. Врангеля в 1920 р. чекісти Амур-Нижньодніпровська зірвали задум місцевих білогвардійців підняти повстання й захопити місто. За ви-

¹ *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. – Москва: Политиздат, 1986. – Кн. 1. – 333 с.; Кн. 2. – 397 с. та ін.

² *Білокін С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.; *Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси.* – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.; та ін.

роком губернської колегії ЧК було розстріляно організатора змови – Гудкіна-Графського. У самому Катеринославі підпільна організація білогвардійців намагалася створити бойові дружини з числа студентів, передавала розвідувальну інформацію до врангелівського штабу, готувалася до здійснення диверсій. За цією справою чекістам удалося заарештувати понад 40 учасників «білого підпілля», але його керівникові, денікінському офіцерові Леонову, удалося втекти за лінію фронту³. Петлюрівське підпілля, на думку чекістів, очолювалося Центральним повстанським комітетом і мало розгалужену мережу. У багатьох регіонах України виявлялися та знищувалися його осередки. Зокрема, на Криворіжжі, у с. Гурівка було розкрито організацію, до складу котрої входили Скляр, Власенко, Михайленко, Ткаченко та ін.⁴

Загалом у 1920 р. органи ЧК в Україні заарештували понад 45 тис. осіб, з яких 3879 розстріляли, 5692 запроторили до концтаборів, 334 – до тюрем, 1772 відправили на фронт, 317 вислали до інших губерній. Загальна кількість тих, хто пройшов через надзвичайні комісії за різновидами звинувачень у відсотковому відношенні розподілялася таким чином: 46% було засуджено за бандитизм і кримінальні злочини, 36% – за «контрреволюційну діяльність», 11% – за посадові злочини, 5% – за дезертирство, 2% – за шпигунство. Було розстріляно 40% засуджених за «контрреволюційну діяльність», а 51% – ув'язнено в концтаборах і тюрмах⁵. Зважаючи на кількість арештів та ухвалених вироків, чекісти широко користувалися правом негайного арешту.

Масштаби репресій початку 1920-х рр. безпосередньо пов'язувалися з політичною та економічною ситуацією в Україні. Криза 1921–1922 рр. посилювалася голодом і масовим безробіттям, що викликало загальне незадоволення населення політикою більшовиків. Оцінюючи сприйняття курсу правлячої партії в 1921 р., катеринославські чекісти інформували політичне керівництво:

³ ВЧК–ГПУ: Документы и материалы. – Москва, 1995. – С. 199–200.

⁴ Там же. – С. 203–208.

«Настрій робітників великих підприємств незадовільний, адже жоден завод продовольством не забезпечується [...], студентство і дрібнобуржуазна інтелігенція більше цікавиться задоволенням власних шкурних інтересів [...]. За їхніми словами, становище радвлади взагалі й компартії зокрема більш скрутне, ніж будь-коли [...]. Продовольства нема й узяти немає звідки. Настрій службовців радустанов здебільшого незадовільний, пригнічений унаслідок поганого продовольчого стану [...]. Щодо ставлення робітників до радвлади й компартії, то воно байдуже. Вони взагалі перестали цікавитися політикою та засуджують радвладу, мовляв, вона довела їх до голоду і злиднів. Щодо здачі підприємств в оренду робітники говорять, що радвлада сама не у змозі впоратися з промисловістю й віддає колишнім господарям [...]. На комуністів дивляться з усмішкою і вказують на них як на радбурів, а Леніна і Троцького називають царьками, що засіли у Кремлі»⁶.

Доведені до відчаю, робітники відмовлялися виходити на роботу, організовували так звані «волинки», страйки. Одним із найбільших за розмахом у 1921 р. було припинення роботи на Катерининській залізниці⁷. Спалахнули страйки й на катеринославських заводах – Брянському, Старр, Гантке, швейній фабриці. Працівники залізничних майстерень намагалися зупинити рух потягів, здійснити напад на управління залізниць, мали намір улаштувати демонстрацію в місті⁸.

27 травня 1921 р. керівництво Катеринославського губвиконкому ухвалило рішення

«повести найенергійнішу боротьбу через органи ЧК з окремими особами і групами, які активно виступають і тягнуть за собою невідомих робітників на контрреволюційні виступи на ґрунті продтруднощів [...]. Щодо натхненників і керівників заворушень не зупинятися перед найжорстокішими репресивними заходами»⁹.

⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 253, арк. 38.

⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 212, арк. 58.

⁷ Там само, спр. 671, арк. 51.

⁸ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 51–52.

⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 201, арк. 51–56.

Уже 1 червня співробітники губЧК провели обшуки й арешти залізничників-страйкарів. У місті оголосили воєнний стан, увели війська. За два дні залізничні майстерні було закрито, а спеціальна «трійка» почала «чистку» трудових колективів. У листопаді 1921 р. виїзна сесія Верховного трибуналу УСРР ухвалила вирок у «справі катеринославського страйку». За офіційними даними, чотирьох підсудних розстріляли, троє отримали по п'ять років ув'язнення. Утім, деякі автори повідомляють про десятки заарештованих і розстріляних¹⁰.

У червні 1921 р. на Катеринославщині чекісти розкрили організацію Союзу російської молоді, що виступала під гаслами «Хай живуть Установчі збори!» і «Бий жидів, рятуй Росію!». До її складу входили навіть співробітники міліції М. Коноваленко, П. Пустоваров, гімназист Н. Барков та ін.¹¹ Водночас тривали чекістські операції проти «петлюрівщини», що визнавалася «найбільш злісним ворогом радянської України». У березні 1921 р. у Києві було організовано Всеукраїнський центральний повстанський комітет (Центрповстанком) на чолі з «п'ятіркою», котра представляла «вищу владу УНР у підпіллі». У губерніях створювалися місцеві повстанські комітети, завданням яких була підготовка збройного виступу на травень 1921 р. Із об'єктивних причин тоді повстання підняти не вдалося, а вже в липні розпочалися масові арешти. Особливу роль у розгромі Центрповстанкому відіграли катеринославські чекісти. Саме їм удалося затримати не тільки членів Повстанського комітету Катеринославщини, Херсонщини і Таврії, але й простежити їхні зв'язки, виявити керівників організації¹². До рук ЧК потрапила «Декларативна частина програми Союзу української держави», де вик-

¹⁰ Гринченко В.Г. «Маленький Кронштадт»: События 1921 г. в Екатеринославе // Политические партии и движения Украины XIX–XX вв. – Днепропетровск, 1993. – С. 109–119; Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 456, арк. 93; ф. 3, оп. 1, спр. 27, арк. 51–52; К труда (Екатеринослав). – 1921. – 4 июня; Мельгунов С.П. Красный террор в России: 1918–1923. – Симферополь, 1991. – С. 95.

¹¹ К труда. – 1921. – 1 июня.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2, оп. 2, спр. 305, арк. 4–6.

ладалися основні принципи Всеукраїнського повстанського комітету¹³. До слідчих справ учасників повстанкомів як речові докази додавалися накази, адресовані «повстанським військам УНР», із закликами до збройної боротьби з більшовиками¹⁴.

За постановою колегії Катеринославської губЧК 25 серпня 1921 р. зі 114 заарештованих у справі було розстріляно 52 членів повстанкому, серед них 28 – представники інтелігенції, 15 – селяни, 4 – робітники¹⁵. У числі репресованих за звинуваченням «у контрреволюції, що проявилася в підготовці у всеукраїнському масштабі повстання проти радвлади і заміні її петлюрівським урядом УНР», були І. Бардашов, К. Рибка, Ф. Бузько та багато інших¹⁶.

Чекісти Катеринославщини порушували також карні справи за заклики до дезертирства з лав Червоної армії, участь в «антирадянських повстаннях», зв'язки з «бандитами» тощо¹⁷. Громадянина Б. Мухіна, наприклад, відправили на 10 років до концтабору за те, що він надіслав до газети «Известия» «провокаційного листа»; В. Добровольського засудили до примусових робіт до кінця громадянської війни «як політика, що втік із білими»; Ф. Лавришович відбував тюремне покарання за нелегальний перехід польсько-радянського кордону¹⁸.

Дані ДПУ дозволяють аналізувати масштаби репресій в Україні у 1921–1922 рр. Так, 1921 р. щомісяця у середньому заарештовували 6262 особи, 1922 р. – 2662¹⁹. Об'єктивними причинами відчутного зниження «показників» були реорганізація надзвичайних органів, передача деяких функцій судам, а також зміна методів роботи, пов'язана з переходом від масових репресій до локальних арештів.

¹³ ЦДАВО України, ф. 3361, оп. 1, спр. 10, арк. 2.

¹⁴ Там само, арк. 184–187.

¹⁵ Там само, арк. 152–153.

¹⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 199, арк. 80–81; спр. 484, арк. 9.

¹⁷ ГДА СБ України, спр. 23115, 23676, 23809, 26695.

¹⁸ Там само, спр. П-4306, П-7930, 31175.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 466, арк. 53.

На початку 1920-х рр. більшовицькі очільники розпочали цілеспрямовані репресії проти представників інтелігенції. Взаємовідносини між комуністичним керівництвом та інтелектуальною верствою суспільства були складними з моменту встановлення більшовицького режиму. Лідери компартії оцінювали роль інтелігенції у «світовому майбутньому», керуючись «класовим підходом». Оскільки за соціальною належністю їх відносили до «ворожого табору», відповідно формувалося негативне ставлення до носіїв «буржуазних» культурних цінностей. Комуністична ідеологія прищеплювала трудящим думку про існування двох основних класів: робітників і селян; інтелігенція ж розглядалася лише як «прошарок». Компартія пропагувала ідею тотального контролю над інтелігенцією, використання її інтелектуальної праці й нещадної розправи над інакодумцями.

Дослухаючись до партійних теоретиків, місцеві комуністи, що мали, як правило, невисокий інтелектуальний рівень, упроваджували у життя близькі їм за духом настанови «вождів». Ще під час громадянської війни представників інтелігенції переслідували як «саботажників», «білогвардійців», «контрреволюціонерів». Під жорстким контролем та загрозою арешту опинилися співробітники наукових установ, навчальних закладів, культурно-просвітницьких організацій. Так, на початок 1923 р. було закрито всі осередки відомого товариства «Просвіта».

В інформаційних зведеннях місцевих органів держбезпеки в розділах «Професура», «Студентство», «Учительство», «Інтелігенція» обов'язково повідомлялося про «ідеологічні напрями в різних групах, ступінь впливу серед них різних антирадянських та українських політичних угруповань»²⁰. Гостра боротьба «з витіснення буржуазної ідеології» розгорнулася у вищих навчальних закладах. У 1921 р. із вишів республіки виключили понад 4 тис. студентів із числа «різних контрреволюційних елементів» та 7 тис. тих, хто «лише вважав себе студентами». У 1922 р. після чергової такої чистки за межами вищої школи опинилося 8 тис. осіб²¹.

²⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 195, т. 1, арк. 3.

²¹ Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні (1921–1925 рр.). – К., 1963. – С. 375.

У Дніпропетровську, зокрема, органи ДПУ спостерігали за «шовіністичним угрупованням» професора Д. Яворницького. Надходили дані, що місцева

«українська професура, яка виїжджає з експедиціями та екскурсіями на Дніпробуд, провадить там серед селян антирадянську шовіністичну агітацію».

Наводилися висловлювання професорів Синявського, Яворницького, Пархоменка, аспіранта Білого про поточні події радянської дійсності²². Дніпропетровське ДПУ повідомляло, що Яворницький «оточив себе групою шовіністично налаштованих» науковців, таких, як Чапля, Матвієвський, професор Пархоменко, інспектор Козар. Останнього чекісти характеризували як «найбільш яскраву антирадянську особу», адже він висловлював ось такі погляди:

«Українізація – це один із засобів, який використовується компартією, аби запобігти національному повстанню на Україні. Давши українському народові вільно використовувати мову, влада не допускає українського національного руху і карає тих, хто наслідують навіть думати про це»²³.

Учасники групи Яворницького, обмінюючись думками про стан господарства в Україні, доходили висновку, що республіка нещадно експлуатується Москвою.

«Москва, – нібито вважав сам Яворницький, – потужна тепер. Якби відокремити від неї Україну й інші підкорені народи, вона б нічого тоді не була варта»²⁴.

Секретні співробітники ДПУ отримали завдання з'ясувати, як це дніпропетровське «угруповання» практично втілює у життя свої погляди. Доповідали, що Яворницький і Козар, які працювали в музеї, були пов'язані з місцевим куркульством, адже «часто можна [було] спостерігати групи куркулів, що приходять до музею побачити професора Яворницького і, взагалі, поспілкуватися».

Узагальнюючи повідомлення, ДПУ УСРР доповідало до Москви, що прагненням «групи Яворницького» було:

²² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 3, арк. 125–126.

²³ Там само, арк. 156.

²⁴ Там само, арк. 158.

«1) захопити в свої руки вплив на сільське вчительство, через нього провадити роботу по недопущенню у сільради комуністів і бідняків, а навпаки, просуванню до них заможних селян; 2) заперечувати землеустрій, зберегти за заможним селянством його наділи землі; 3) обробляти у шовіністичному дусі селянську молодь, яку призвали на службу у Червону армію; 4) прагнути до об'єднання з національностями Кавказу і Польщі проти росіян і євреїв, виховуючи в народі націоналістичні тенденції, “викривати” серед селянства “гніт” України Москвою і “жидами”»²⁵.

Обмежуючи вплив цього «угруповання» на селянство, студентство, інтелігенцію, співробітники ДПУ УСРР встановили постійний нагляд і фіксували зв'язки з професорами Єфремовим, Рудницьким, Федорівським, Синявським²⁶.

Із листопада 1927 р., після повідомлення місцевого комсомольця, дніпропетровські чекісти почали спостереження за «націоналістичною організацією» в місті Кам'янському, яка діяла на заводі ім. Дзержинського й нібито нараховувала понад 270 осіб. Відповідна агентурна справа отримала назву «Домна». Під наглядом опинилися деякі робітники цього підприємства, зокрема С. Юркін та М. Печенюк. Незабаром до рук чекістів потрапили програмні документи організації, в яких, серед іншого, зазначалося:

«Наше завдання – зробити Україну такою, якою (вона) повинна бути – незалежною. Тільки не буржуазною, а робітничо-селянською. Для цього [...] треба зробити таке:

1. Організувати всіх щирих українців, котрі готові віддати своє життя на користь Україні.
2. Організацію цю назвати “Повстанець”.
3. Організація повинна бути створена за типом запорізького війська.
4. У “Повстанці” не повинно бути ні начів, ні предів, а будеється організація таким чином:

На загальному зібранні щирих українців обирається військовий гетьман, якому відтоді усі підкоряються. Цей гетьман призначає собі помічників і розсилає їх по округах. Помічники гетьмана беруться за роботу згідно з інструкцією і зветься курінними отаманами.

²⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 3, арк. 160.

²⁶ Там само, арк. 180.

Кожний отаман призначає собі 5–7 помічників, яким доручає організувати сотні, і зватися вони будуть сотниками.

Гетьмана знає лише курінний отаман. Більше його ніхто не повинен знати. Гетьман же знає усіх.

Сотник повинен зібрати навколо себе 8–9–10 добрих хлопців, з яких кожний організує по 10 і більше чоловік.

Помічники сотників звуться десятниками, які не знають один одного. Організовані в десятки знають лише людей свого десятка»²⁷.

Через те, що дана справа нібито свідчила про «прагнення контрреволюції поширити свій вплив не тільки на село, але й на робітників», чекісти приділили їй серйозну увагу. Повідомляючи про результати боротьби з місцевою «українською громадськістю» в 1927 р., секретний відділ ДПУ УСРР називав такі цифри: заарештовано 107 осіб, з яких 13 вислано за межі республіки²⁸.

Підсумовуючи стан справ «по лінії боротьби з українською контрреволюцією» до березня 1928 р., керівництво ДПУ УСРР зазначало:

«[...] загострення міжнародних обставин і низка економічних та політичних ускладнень усередині країни за останні півроку окрили надії українських контрреволюційних елементів і сприяли посиленому зростанню їхньої активності. Українська контрреволюція пожвавилась, посилюючи свій натиск у боротьбі з радвладою».

Із метою «паралізувати активність української контрреволюції» в ніч з 5 на 6 березня 1928 р. відбулися масові арешти й обшуки²⁹. Потенційними кандидатами у в'язні у Дніпропетровському окрузі продовжували залишатися брат С. Єфремова – П. Єфремов, професори Пархоменко та Яворницький³⁰.

Упродовж 1923–1924 рр. поряд із безпосередніми політичними репресіями застосовувалися опосередковані форми бо-

²⁷ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 2, арк. 168.

²⁸ Там само, арк. 261.

²⁹ Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации (далі – ЦА ФСБ РФ), ф. 2, оп. 8, д. 391, л. 206.

³⁰ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 2, спр. 4, арк. 29–31.

ротьби з «потенційними ворогами». Час від часу компартія оголошувала чистки державних установ, навчальних закладів тощо. Так, із Катеринославського гірничого інституту, наприклад, було виключено близько 40 студентів з «антирадянським минулим»³¹.

Із великою недовірою співробітники ДПУ ставилися до технічної інтелігенції, так званих «спеців». Їх, як правило, підозрювали в економічному шпигунстві на користь закордонних держав. Уже у середині 1920-х рр. в УСРР розпочалися судові процеси, фігурантами яких були спеціалісти – «шкідники» та «шпигуни».

У Катеринославі 4 червня 1925 р. почалося слухання справи про «економічне шпигунство» на металургійному заводі в Кам'янському. Двадцятьом підсудним – інженерам, бухгалтерам – висунули звинувачення у шпигунстві на користь колишніх власників, перевищенні витрат зі «шкідницькими цілями». Наприклад, за вказівкою «хазяїв» із 24 панцерників державного замовлення вчасно було зроблено нібито тільки 2. Більшість обвинувачених категорично заперечували свою провину³².

Процеси над «спецами» були частиною загальної репресивної політики стосовно інтелігенції. Але специфіка полягала в тому, що технічну інтелігенцію обвинувачували в «економічних злочинах», «диверсіях». Серед громадськості формувалася думка про винуватість в «економічних негараздах» не більшовицького керівництва, а «буржуазних спеців». Водночас місцеві апарати ДПУ надавали переконливі докази «економічної» чи «технічної контрреволюції»³³.

На початку 1924 р. збільшилася кількість арештів, проведених співробітниками ДПУ УСРР. Якщо наприкінці 1923 р. за ДПУ

³¹ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 2, д. 529, л. 71–86.

³² Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм на Україні в 20–30-ті роки. – К., 1991. – С. 296; Держархів Дніпропетровської обл., ф. 2160, оп. 4, спр. 133, арк. 1–2; ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 2, д. 529, л. 572.

³³ Звезда (Екатеринослав). – 1925. – 10 юня; 19 юня; О некоторых приёмах и методах борьбы контрреволюции против советской власти (материалы истории) ВЧК–ОГПУ–НКВД. – Москва, 1939. – С. 154–155.

числився 1631 ув'язнений, то впродовж 1924 р. через тюрми пройшло 19 670 осіб, із них 943 були звинувачені в «контрреволюційній діяльності», 749 – належності до антирадянських партій, 4632 – «шпигунстві» і «зраді Батьківщини», 2557 – бандитизмі й масовому безладі, 3367 – злочинах проти порядку в Україні, 203 – злочинах проти особистості, 1689 – майнових, 353 – службових і посадових злочинах³⁴.

Також чекісти намагалися контролювати прямих опонентів більшовизму. У першу чергу це стосувалося тієї категорії людей, що за радянською термінологією проходили як «колишні». У 1928 р. Дніпропетровське ДПУ, наприклад, заарештувало «колишнього контррозвідника» О. Шаповалова. За звинуваченнями в належності до білогвардійської організації в тюрмах ДПУ на Дніпропетровщині утримувалися І. Сокіл, Є. Нероді, О. Білоножкін³⁵.

Серйозну загрозу більшовики вбачали у згуртуванні опозиційних сил у молодіжному середовищі. Під постійною підозрою перебувало студентство, особливо те, яке «виявляло петлюрівсько-націоналістичні погляди». Починаючи з 1927 р. під наглядом ДПУ опинилися студенти Дніпропетровського гірничого інституту М. Котик, І. Мостовий і С. Дудник. На окружній загально-студентській конференції в лютому 1927 р., присвяченій питанням українізації, згадана група молоді відкрито виступила проти політики партії щодо студентства. У дебатах за доповіддю представника Наркомпросу Радченка Котик прямо заявив:

«Влада абсолютно не дбає про поліпшення економічного стану студента [...] 23 карбованці стипендії – це голодна норма. Влада робить помилки, думаючи, що студентам надають матеріальну допомогу їхні батьки. Батьки не можуть допомогти своїм синам-студентам, тому що селяни живуть гірше, ніж китайці, а як живуть китайці, про це ми всі добре знаємо. Не краще живуть і робітники, які, на перший погляд, ніби цілком задоволені заробітною платнею. У дійсності, завдяки зростанню дорожнечі, платня робітників далеко не задовольняє прожитковий мінімум».

³⁴ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 2, д. 529, л. 593.

³⁵ Там же, оп. 6, д. 333, т. 2, л. 532; д. 334, т. 3, л. 53, 60; д. 335, т. 4, л. 111, 482; д. 336, л. 1996.

Торкаючись заходів влади щодо впровадження українізації, М. Котик зупинився на окремих моментах доповіді Радченка й на протипагу їй, оперуючи різними фактами, зазначив:

«Розмов і резолюцій багато, а наслідків ніяких. Ні правління, ні осередок не вживають ніяких заходів для підготовки викладацького складу, а навпаки, сприяють, щоб українізація не вкорінялася. Не хочуть добре за справу взятися, пригнічені “русотяпами”, тому що самі такі ж. І так, як бачите, зверху донизу засилля росіян, і це в українській державі. Я питаю вас, що ж робити далі? Моя думка, що до цього питання треба інакше підійти, яким-небудь іншим шляхом, узяти зовсім іншу лінію [...], бо представники влади тільки говорять про українізацію й навіть навмисно заважають тим, хто хоче українізуватися»³⁶.

Виступ М. Котика справив велике враження на аудиторію та зібрав значну кількість прихильників. Після такої відвертості студентом зацікавилися в місцевому відділі ДПУ. З'ясувалося, що на врочистих зборах у гірничому інституті на честь 10-річчя Жовтневої революції, розмовляючи з асистентом Ревою, Котик заявив останньому:

«Я хочу після доповіді виступити і довести, що, здійснюючи Жовтневий переворот, зробили невиправну помилку».

А коли в наступній розмові з тим самим Ревою торкнулись опозиції, Котик на запитання, чому він її захищає, відповів:

«Я підтримую опозицію, тому що вона розвалює ВКП, а також я вважаю, що єдність і монолітність ВКП – це найбільше гальмо у розвитку продуктивних сил СРСР».

І пізніше М. Котик неодноразово був помічений «у проведенні антирадянської агітації» не лише у стінах свого вишу, але й у студентському гуртожитку.

На початку 1928 р. ДПУ отримало інформацію, що на помешканнях М. Котика й М. Дудника почали періодично збиратися інші студенти. Було встановлено, зокрема, що їх відвідували студенти гірничого інституту І. Мостовий, П. Бойко, М. Дудник, О. Куренко та ін. Збираючись у різний час нібито для спільних занять, ці студенти обговорювали питання національної полі-

³⁶ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 3, арк. 200–201.

тики партії. Окрім поточних подій, вони приділяли більше уваги сучасній українській літературі, відкрито симпатизуючи Винниченкові, Хвильовому, а також цілком підтримували позицію Шумського. Такі зібрання відбувалися впродовж 1928 р.³⁷

На підставі всіх цих даних 31 січня 1929 р. ДПУ заарештувало Котика, Бойка та обох Дудників, звинувативши їх у тому, що вони, «будучи студентами гірничого інституту і будучи шовіністично настроєні, проводили серед студентів антирадянську роботу шовіністичного забарвлення, гуртуючи навколо себе учнівську молодь».

У процесі слідства збиралися матеріали про «антирадянські висловлювання» заарештованих, з яких можна судити про їхні політичні переконання. Зокрема, І. Мостовий серед студентів висловлював незгоду з тим, що

«хліб, вугілля, цукор й інші товари відправляються з України до Росії». «У крайньому разі, – казав І. Мостовий, – на Україні повинно залишатися більше продуктів і сировини. Робиться ж навпаки. За рахунок України задовольняють потреби Росії».

Торкаючись питання здійснення радянською владою національної політики, студент заявляв:

«Політика проводяться лише на папері. Усі відповідальні посади, за малим винятком, зайняті росіянами або євреями. У зв'язку з цим українські комуністи почувають себе пасинками у ВКП».

Для підтвердження своєї тези І. Мостовий наводив приклад із промовою О. Шумського. Він говорив:

«Шумський виступив на захист українських комуністів, а його за такі виступи негайно зняли з відповідальної роботи».

Зупиняючись на економічних і фінансових труднощах у країні, аналізуючи заходи влади, І. Мостовий зазначав:

«Невміла політика радвлади привела країну у безвихідь. Виходом зі становища обрали самооподаткування і хлібозаготівлі. Ударність здійснень цих кампаній розлютила селянство, і загальний стан не покращився, а, навпаки, погіршився»³⁸.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 8, т. 6, арк. 79.

³⁸ Там само, спр. П-8805.

Не менш «кримінальними» ДПУ вважало й висловлювання М. Котика:

«Якби я мав силу, я б їм показав. Ми, українці, повинні згуртуватися, і тоді не будемо залежні від росіян. Нам треба вчитися в більшовиків, як об'єднуватися, і тоді ми будемо міцними. Подивіться, як вони обезкрилили народ».

Смерть С. Петлюри цей студент сприйняв як національну трагедію. Він доводив:

«Акт убивства Петлюри – це спроба вбити український національний рух».

Виправдання вбивці – С. Шварцбарда – М. Котик розцінював як зневажання української нації:

«Якщо Шварцбарда виправдали тому, що він убив Петлюру як погромника й бандита, тим самим весь український рух визнано так само погромним і бандитським».

Із подібною оцінкою М. Котика цілком погоджувався і І. Мостовий. Оцінюючи радянську владу, М. Котик заявляв:

«Я більшовиків зневажаю тому, що вони мої вороги. Їх перебування при владі явище тимчасове. Історія ще не довела і не виправдала факт захоплення більшовиками влади у Жовтні»³⁹.

Вивчаючи минуле піднаглядних студентів, співробітники ДПУ виявили і «куркульське їх походження», і участь у «політ-бандах» та в «українському шовіністичному русі», і навіть неодноразові арешти органами ЧК. Постановою Особливої наради М. Котика й І. Мостового було ув'язнено в концтаборі терміном на три роки кожного⁴⁰. Відбуваючи покарання, вони продовжували залишатися вірними власним переконанням. Так, І. Мостовий у таборі вступив до групи «націоналістів-самостійників» і після звільнення йому «заборонили проживати на Україні». М. Котик, відбувши свій термін, був висланий на Крайню Північ ще на три роки⁴¹. Дніпропетровська справа М. Котика й І. Мостового – яскравий зразок розправи з інакомислячими, які дотри-

³⁹ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 8, т. 6, арк. 82.

⁴⁰ Там само, арк. 97–98.

⁴¹ Там само, арк. 99, 105.

мувалися винятково легальних форм боротьби з правлячим режимом.

У 1927–1928 рр. почали проявлятися серйозні прорахунки в усіх галузях промислового виробництва. Застаріле технічне устаткування, недостатня кваліфікованість робочої сили призводили до аварій, нещасних випадків на виробництві. Не можна, звичайно, не визнавати й існування загрози диверсій та свідомого шкідництва, обумовлених як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками⁴². Останні дозволяли очільникам компартії перекладати повну відповідальність за власні прорахунки на уявних чи реальних «ворогів народу». Урівнявши «недбалість» із державними злочинами, політичне керівництво країни знову визнало «цапом-відбувайлом» за системні помилки в економіці «технічну інтелігенцію». Економічні підрозділи ДПУ УСРР, ведучи боротьбу зі злочинами у сфері економіки, ставали зручним знаряддям для фабрикування політичних судилищ над «шкідниками». Першим із них став сумнозвісний «Шахтинський процес» 1928 р.⁴³

Також ДПУ УСРР готувало процес у справі про «економічну контрреволюцію» в Південнорудному тресті (ПРТ) Криворізького басейну. Зокрема, було заарештовано головного інженера ПРТ В. Мухіна, головних інженерів Марганецького рудоуправління – П. Шестопалова, Чубарівського рудоуправління – П. Логійка, завідувачів копальнями В. Яценка, К. Шишкіна, Т. Дуліна, інших провідних спеціалістів (усього 19 осіб). Їм висунули звинувачення у створенні організації, що мала на меті

«поставити рудну промисловість у катастрофічне становище, при якому повернення чи передача її в концесію колишнім власникам було б неминучим»⁴⁴.

⁴² История советской разведки. – Вып. 3 (1926–1929). – Москва, 1961. – С. 85–87.

⁴³ Див.: Красильников С.А., Савин А.И., Ушакова С.Н. Шахтинский процесс 1928 года: источники в контексте эпохи // Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги: В 2 кн. Кн. 1 / Отв. ред. С. А. Красильников. – Москва: РОССПЭН, 2011. – 975 с.

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 192, арк. 1.

Джерелом фінансування цієї «підпільної організації» співробітники ДПУ визнали Паризький комітет Союзу промисловців Росії й зацікавлені іноземні фірми, у тому числі німецькі «Равак і Грюнфельд», «АЕГ», «Сіменс», англійська «Віккерс», американська «Дженерал електрик».

Співробітники ДПУ визначили час виникнення організації початком 1920-х рр. До її складу включили 38 осіб, майже всіх керівників правління тресту, усіх головних інженерів рудних управлінь та електростанцій. Поїздки Мухіна та інших керівників тресту за кордон, переговори з представниками іноземних компаній набули у ході слідства винятково кримінального забарвлення. «Спецам» ставили у провину виконання директив колишніх власників Брянського, Дніпровського, Криворізького та Французького товариств, що начебто зводилися до збереження надр, вартісного оновлення копалень, здійснення зайвих закупівель імпортного устаткування, усебічної підтримки бажання колишніх власників повернути підприємства. Одним із пунктів обвинувачення було отримання заарештованими від західних промисловців грошей на суму 200 тис. руб. як хабарів і на підтримку організації⁴⁵.

Було виявлено «шкідницькі групи» також на дніпропетровських заводах ім. Петровського та ім. Леніна. Типовою можна назвати долю технічного директора цих заводів (колишніх Шодуар і Брянки) К. Шпальті, заарештованого у квітні 1928 р. До революції підприємства належали французькій і німецькій групам акціонерів. Директорами-розпорядниками їх були німці Гренке, Гок, Дубс, які після революції виїхали за кордон, залишивши доручення на керування заводами К. Шпальті. Особисто Шодуар ухвалив кандидатуру К. Шпальті на посаду директора. У подальшому К. Шпальті підтримував із членами правління зв'язки, отримуючи фінансову допомогу на розвиток підприємств. Слідство інтерпретувало ці факти, а також роботу директора як

«невіру у тривалість більшовицької влади й бажання зберегти заводи для їхніх колишніх власників».

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 192, арк. 8–9.

І хоча ці закиди ніяк не в'язалися зі звинуваченням К. Шпальти у «злісному шкідництві», надзвичайна сесія обласного суду засудила його до 8 років ув'язнення. У касаційній скарзі К. Шпальті, підтвердивши факт матеріальної підтримки заводів із-за кордону, категорично заперечував, що це було платнею за шкідництво.

«Навпаки, – писав він до Верховного суду УСРР, – упродовж цілого ряду років я проводив велику роботу з відновлення заводу і збільшення його продуктивності»⁴⁶.

У листопаді–грудні 1928 р. дніпропетровські чекісти «розкрили» «контрреволюційну організацію» на Катеринославській залізниці. Шістьох її членів на чолі з інженером А. Воскобойниковим засудили до 1–2 років ув'язнення. Але вже в листопаді 1929 р. окрвідділ ДПУ, використовуючи ті самі судові матеріали, сфабрикував нову «справу шкідників». Згідно з обвинуваченням, провідні спеціалісти-залізничники здійснили дії, спрямовані на послаблення мобілізаційної, економічної та політичної сили залізниці. П. Крендовському, І. Удалєву, Л. Флерову, П. Вельсу інкримінували виконання «свідомо шкідливих розпоряджень» Центрального управління залізничного транспорту, унаслідок чого нібито було знищено 127 паровозів. За рішенням колегії ОДПУ СРСР від 23 листопада 1929 р. П. Крендовського та А. Воскобойникова розстріляли, П. Вельса, Л. Флерова й І. Удалєва ув'язнили в концтаборі на 10 років. Усіх їх було реабілітовано у квітні 1991 р. Під час вивчення матеріалів кримінальних справ упадає в очі неприхована тенденційність при складанні актів експертних комісій, що підтверджували «шкідницькі дії» спеціалістів. Так, зазначаючи, що 127 паровозів було списано за наказом вищих інстанцій, водночас комісія робила висновок, нібито звинувачені повинні були усвідомлювати «характер» подібних розпоряджень⁴⁷.

Особливу увагу дніпропетровські чекісти приділяли настроям селянства. На початку 1920-х рр. аграрна політика більшовиків практично зводилася до встановлення повного контролю

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 192, спр. 416.

⁴⁷ Там само, спр. 25229, т. 1–8.

над розподілом сільськогосподарської продукції та придушення селянського опору. Несправедливі ціни, конфіскаційний характер заходів нової влади спонукав селян до масового спротиву. Ще у середині 1921 р. на території тільки однієї Катеринославської губернії, за офіційними даними, діяло 7 повстанських збройних формувань загальною чисельністю 650 бійців⁴⁸. Наприкінці того ж року нараховувалося вже 12 збройних загонів (понад 900 повстанців)⁴⁹. В урядовому бюлетені зазначалося, що за період з 1 червня до 1 грудня 1921 р. в межах Катеринославської губернії «бандити» здійснили 39 нападів на населені пункти, станції, мости, склади тощо⁵⁰. На початку 1922 р. на Катеринославщині діяли повстанські загони отаманів Петраша, Голика, Начиненого, Іванова, Левченка та ін.

Військові наради на місцях мали право створювати різноманітні надзвичайні органи. Так, у жовтні 1922 р. Катеринославська губернська військова нарада ухвалила рішення оголосити Катеринослав та округу «загрозеними бандитизмом» і створила «надзвичайну трійку» у складі голови губвідділу ДПУ, голови губревтрибуналу та представника 30-ї дивізії РСЧА з правом застосування смертної кари. Відповідно до «Інструкції про надзвичайні трійки» на них покладалися завдання ліквідації збройної спротиву, організації «міцного радянського апарату», «проведення державних продрозкладок», «роззброєння населення» тощо. Такі «трійки» мали повноваження оголошувати в повітах воєнний стан, здійснювати каральні експедиції у села з правом розстрілу підозрюваних на місці. Криворізька повітова «трійка» від 10 грудня 1922 до 25 січня 1923 рр. заарештувала 130 осіб, із них 31 – розстріляли⁵¹.

У січні 1923 р. Катеринославська губернська військова нарада повідомила повітові військові наради про створення губер-

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 49, арк. 1.

⁴⁹ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 42, 96.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 1.

⁵¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 671, арк. 50; ф. 3225, оп. 1, спр. 1, арк. 24; ф. 3364, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

ської надзвичайної сесії, а в березні того року звернулася до Постійної наради при РНК УСРР із проханням дозволити виконання вироків сесії після утвердження губпрокурором, мотивуючи це тим, що передача їх у центр «уповільнює справу»⁵².

Жорстоким методом боротьби з повстанським рухом було використання системи заручництва. Матеріали військових нарад Катеринославщини свідчать про те, що взяття селян у заручники з високою ймовірністю їх подальшого розстрілу широко практикувалося у сільських районах губернії. Заручників брали під виконання продрозкладок, здачу зброї та видачу повстанців, гарантію безпеки для радянських активістів чи представників влади. Широко використовувалися також так звана кругова порука та інститут відповідачів (призначених владою осіб, які власною головою мали відповідати за «революційний порядок на місцях»).

Каральні акції, ліквідація збройних повстанських формувань на тлі реалізації засад нової економічної політики на початку 1920-х рр. певним чином зменшили масштаби повстанської боротьби. Тож у середині 1920-х рр. основну увагу чекісти зосередили на заможних верствах сільського населення та колишніх бійцях повстанських формувань. Зокрема, для міцних господарів було значно збільшено сільськогосподарський податок, їм не продавали трактори, позбавили виборчих прав.

Якісно інша ситуація склалася у другій половині 1920-х рр. «Ножиці цін» на промислову та сільськогосподарську продукцію змусили селян не поспішати з продажем хліба задешево державі. У відповідь узимку 1927–1928 рр. очільники СРСР наказали застосувати для проведення хлібозаготівлі силові методи. Офіційно було оголошено, що «куркулі» навмисно приховують «надлишки» збіжжя, прирікаючи міста на голодну смерть. Методами брутального тиску на селян у січні–лютому 1928 р. в Україні було заготовлено 70 млн пудів хліба.

Розпочався новий конфлікт між державою та селянством. Дії місцевого апарату провокували селян на стихійні виступи. Зокрема, дніпропетровські чекісти повідомляли:

⁵² Держархів Дніпропетровської обл, ф. 1, оп. 1, спр. 644, арк. 12, 22.

«Куркулі села Благословення Криворізького округу організували в день десятиріччя Жовтневої революції весілля. П'яна юрба куркулів під спів "Ітернаціоналу" ходила з весіллям по селу, приваблюючи до себе селян і насміхаючись, освистувала учнів і комсомольців, які проходили повз них. Завдяки цьому задуму з весіллям свято Жовтневої революції було зірване»⁵³.

В інформаційних зведеннях часто згадувалося словосполучення «куркульські прояви». Під цю кваліфікацію підпадало спалення майна, погрози, залякування, напади та вбивства активістів, «злісно-постійна агітація», дискредитація радянських працівників, поширення провокаційних чуток, підкуп бідняків і середняків, організація таємних зібрань і т. ін. Особливо органи державної безпеки переймалися питанням організованих виступів «куркулів». За заклики до селянських зборів і агітацію проти нового землевпорядкування в тюрму ДПУ, наприклад, потрапили «хлібороби-власники» хут. Ново-Григорівський, с. Кочережки та хут. Ново-Успенівський Дніпропетровського округу С. Колодка, В. Шаповал, Ф. Грунський, Т. Безкоровний, Д. Герасименко та ін.⁵⁴

У другій половині 1920-х рр. чекісти продовжували розробляти «лінію махновщини». На їхню думку, небезпека відродження широкого селянського руху залишалася. У циркулярі ДПУ УСРР від 6 квітня 1926 р. «Про махновців» констатовалося, що «Махно поновлює свої спроби ідейного керівництва над куркульськими елементами українського села».

Місцевих чекістів зобов'язали вжити заходів для виявлення всіх махновців, які проживали на території України і притягти їх до кримінальної відповідальності. У 1928 р. було заарештовано 21 колишнього махновця. За півріччя 1929 р. – ще 40⁵⁵. У Межівському районі Дніпропетровського округу, крім того, ДПУ виявило склад зброї, а також заарештувало С. Єремельця, І. Циганка, А. Комарову, І. Бичека, Ф. Тарасенка, Г. Чорнокнижного⁵⁶.

⁵³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 1, арк. 9.

⁵⁴ Там само, спр. 166, арк. 153; ф. 3, оп. 1, спр. 10; арк. 321; спр. 11, арк. 146–148; оп. 2, спр. 4, арк. 68.

⁵⁵ Там само, спр. П-8567; ф. 13, спр. 445, т. 1, арк. 27; ф. 3, оп. 2, спр. 4, арк. 69.

⁵⁶ Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 10, арк. 302–303.

Подальша практика лише підтвердила наміри більшовицьких очільників посилити тиск на селянство. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 5 липня 1929 р. було ухвалено

«скласти перелік куркульсько-поміщицьких господарств, що активно виступали проти наших заходів у царині хлібозаготівель, для вислання за межі України».

Того ж року, за повідомленням ДПУ УСРР, із 8139 арештованих «куркулів» 1103 було запроторено до концтаборів або вислано з республіки⁵⁷. Упродовж весни–осені 1929 р. лише у 22 округах УСРР віддано під суд близько 33 тис. селян, звинувачених у саботажі хлібозаготівель⁵⁸.

Іншим фронтом радянізації українського суспільства стала боротьба з релігійними осередками. Більшовицьке керівництво проголосило політику войовничого атеїзму та формування нового соціалістичного світогляду людини шляхом знищення «релігійних забобонів», правовою підставою для чого став декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Зокрема, передбачалося, що церква вже не матиме права власності, не отримуватиме субсидій, не братиме участі в навчально-виховному процесі тощо⁵⁹.

Під час громадянської війни репресії проти віруючих та духівництва не виділялися на тлі загальної трагедії. Вони розглядалися лише як один із засобів у боротьбі за утримання більшовиками політичної влади. Оскільки переважна більшість населення колишньої Російської імперії була віруючою, постало складне завдання переконати громадян у «новій вірі» – комунізмі. Але більшовики не бажали чекати довго та вдалися до перевірених методів – політичного тиску й репресій. Активні віруючі, «релігійний актив» перебували на спеціальному обліку місцевих органів ДПУ УСРР⁶⁰. Ще в 1920 р. чекісти «завели дис-

⁵⁷ Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 18.

⁵⁸ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5–15 червня 1930 р.): Стенографічний звіт. – Х., 1930. – С. 262.

⁵⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1979. – Т. 2. – С. 49.

⁶⁰ «Взять на учёт всё духовенство» // Источник. – 1994. – № 6 – С. 102–105.

локацію всіх у губерніях України церков, синагог, молитовень, мечетей та ін.», мотивуючи свої дії тим, що

«серед духівництва почала спостерігатися діяльність, котра мала явно політичний характер. У повітах через неврожай було влаштовано молебні на полях, де деякі священики проводили проповіді двозначно, а іноді – однозначно контрреволюційного характеру»⁶¹.

Було вироблено своєрідну методику «роботи» зі священнослужителями, у рамках якої передбачалося:

«1. Користуватися у своїх цілях самим духівництвом, особливо тим, яке посідає важливе у церковному житті службове становище [...], змушуючи їх під загрозою суворої відповідальності видавати щодо духовенства ті чи інші розпорядження, що можуть бути нам корисними, наприклад припинення забороненої агітації з приводу декретів про закриття монастирів та ін.

2. З'ясувати характер окремих єпископів, вікаріїв, аби на рисі честолюбства розігравати різного роду варіанти, заохочуючи їхні побажання та задуми.

3. [...] Матеріальне зацікавлення того чи іншого інформатора серед духівництва потрібне, оскільки на цьому ґрунті ще можна домовитися з попом, але сподіватися на його доброзичливе ставлення до радянської влади не можна. При цьому субсидії – грошові та натурою – без сумніву, зв'язуватимуть його з нами і в іншому розумінні, а саме в тому, що він буде вічним рабом ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність. Повинно практикуватися вербування інформаторів і через залякування в'язницею та таборами за незначними приводами – за спекуляцію, порушення розпоряджень влади та ін. [...]»⁶².

Священнослужителів, які не йшли на співпрацю з більшовицьким режимом, засуджували за «підтримку контрреволюціонерів». Так, у 1921 р. постановою ВЧК про звинувачення у шпигунстві було розстріляно інспектора Катеринославської

⁶¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 7, оп. 1, спр. 417, арк. 11; ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 5, д. 307, л. 11.

⁶² Полосин С. Вечный раб ЧК // Известия. – 1993. – 22 января; Русская православная церковь в советское время (1917–1991): Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью. – Москва, 1995. – Кн. 1. – С. 215–216.

духовної семінарії А. Муріна⁶³. Широкого розголосу набула справа катеринославського архієпископа Агапіта. У ніч із 12 на 13 листопада 1922 р. співробітники ДПУ здійснили обшук в архієрейському саду, де знайшли коштовності. Агапіта заарештували як «приховувача цінностей» та передали справу до губрев-трибуналу для публічного слухання⁶⁴. У пресі було розгорнуто кампанію дискредитації архієпископа, перераховувалися всі його «гріхи»:

«До революції Агапіт був головою Катеринославського губернського відділу “Союза русского народа”. Під час повернення Петлюри в Києві влаштував молебні вдячності на славу Петлюри. Коли приходить Денікін [...], виїздить на Принцеві острови, де приймає у себе вищу знать світової контрреволюції [...]. При Врангелі – Агапіт у Криму»⁶⁵.

Після показового суду 1922 р. на Катеринославщині не залишилося жодного тихонівського єпископа РПЦ. Слідом за Агапітом у в'язницях ДПУ опинилися вищі церковнослужителі Іоаникій, Серафим, Сергій, Онуфрій. У серпні 1922 р. завершився судовий процес над єпископом павлоградським, який виступав проти вилучення церковних цінностей⁶⁶.

У боротьбі із РПЦ чекісти використали представників радикальної течії в російському православ'ї – обновленців, представників «Живої церкви». На основі документів ДПУ дослідники переконливо довели, що вагому підтримку обновленського руху надавали саме чекісти⁶⁷. Після звільнення 16 серпня 1922 р. «на спочинок» архієпископа Агапіта (ще до арешту), то вже на-

⁶³ Держархів Запорізької обл., ф. 2, оп. 2, спр. 10, арк. 34.

⁶⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 5, оп. 1, спр. 324, арк. 176.

⁶⁵ Звезда. – 1922. – 17 ноября.

⁶⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1602, арк. 100; ГДА СБ України, спр. П-24171.

⁶⁷ Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.; Бабенко Л. Динаміка розкольніцьких тенденцій у Російській православній церкві на початку 1920-х рр.: чекістський сегмент // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2012. – № 2. – С. 283–299 та ін.

прикінці серпня того року до обновленців перейшло 12 священників Катеринославської єпархії, серед них були павлоградський єпископ Серафим, кафедральний протоієрей Катеринослава В. Мстиславський, причет Троїцької церкви та ін.⁶⁸

В ОДПУ СРСР та ДПУ УСРР було створено спеціальне відділення по роботі з «церковниками та сектантами», яке займалося агентурно-оперативною діяльністю, формуванням обліків духівництва та віруючих, підготовкою інформаційно-аналітичних записок тощо. Так, в інформаційно-аналітичній записці Катеринославського губвідділу ДПУ наводилися статистичні дані кількості віруючих протестантських течій: менонітів – 30 тис., баптистів – 10 тис., євангелістів – 4 тис., молокан – 3 тис. На території губернії діяли також осередки адвентистів, мальованців, толстовців, іоаннітів, духоборів, скопців та ін.⁶⁹

Наприкінці 1920-х рр. репресії щодо протестантських осередків посилилися. Так, у с. Мар'їнка Катеринославської губернії іоанніти ще в 1920–1921 рр. створили сільськогосподарський колектив. Очільниця релігійного осередку Карагачева оголосила себе «богородицею». У 1926 р. за «контрреволюційні виступи» її та ще двох активістів було вислано на Соловки. Очолила колектив рада з 15 осіб, що виступила проти державних кампаній із самообкладання, хлібозаготівлі, реалізації селянської позики. Зважаючи на відкритий спротив, місцевий партійно-радянський апарат вирішив ліквідувати громаду та конфіскувати її майно, адже на 274 особи припадала значна кількість зерна, 20 верблюдів, 36 коней, 40 корів, 100 свиней, 300 овець. На «паралізацію» діяльності іоаннітів до Мар'їнки було відряджено співробітника ДПУ, котрий одразу заарештував Я. Чорнокнижного, К. Апанасенка, П. Терещенка, М. Непаду й зібрав компромат ще на сімох осіб, «які проводили в артілі антирадянську роботу». Після арештів на загальних зборах колективу чекісту вдалося домогтися передплати на позику індустріалізації, іоанніти здали державі 2 тис. пудів хліба⁷⁰.

⁶⁸ Живая церковь. – 1922. – № 2.

⁶⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1602, арк. 141.

⁷⁰ Там само, оп. 1, спр. 10, арк. 12, 13.

У 1928 р. у Славгороді Дніпропетровського округу також заарештували шістьох членів релігійної громади христів на чолі з Просвіриним. У серпні 1929 р. було взято під варту духоборів, членів комуни с. Вільне Новомосковського району І. Рокаєва й Г. Пахнуру. Їх також звинуватили «в антирадянській діяльності та пропаганді», а за заклики не брати до рук зброї, скликання несанкціонованих з'їздів засудили до ув'язнення в концтаборі терміном на три роки кожного⁷¹.

У 1929 р. чекісти почали арешти членів релігійного осередку суботників. Ще 1921 р. в Юр'ївському районі Катеринославщини, згідно з рішенням з'їзду представників цієї течії (відбувся у с. Зачепилівка Полтавського округу), утворилася сільсько-господарська комуна «Царство світла», де нелегально існувала Союзна рада суботників⁷². Оскільки комуна справно сплачувала податки, місцеві керівники певний час не звертали уваги на зібрання суботників, поїздки проповідників в інші релігійні громади. Поступово «Царство світла» набуло всесоюзного авторитету. Союзну раду очолювали Ф. Гвоздик, Т. Грицайчук, М. Кислиця. Невдовзі їм удалося організувати декілька інших комун⁷³. Занепокоєння властей викликала антимілітаристська риторика, адже 1925 р. на нелегальному з'їзді суботники ухвалили не визнавати службу в армії⁷⁴. Крім того, вони ігнорували радянські свята, не допускали до своєї школи державних учителів. Кожну пропозицію влади суботники обговорювали на зборах, закликаючи «міцно триматися своєї віри»⁷⁵. Криза у стосунках із місцевим партійно-радянським апаратом вибухнула з початком хлібозаготівельних кампаній. Співробітники місцевого відділу ДПУ охарактеризувало комуна суботників як «опору куркульства», звинувативши її членів в агітації проти хлібозаготівель 1928–1929 рр.⁷⁶ Значну частину комунарів було визна-

⁷¹ ГДА СБ України, спр. П-7035.

⁷² Там само, спр. П-7222.

⁷³ Там само, ф. 3, оп. 2, спр. 4, арк. 24.

⁷⁴ Там само, спр. П-7222, арк. 276.

⁷⁵ Там само, арк. 83–84.

⁷⁶ Там само, арк. 311.

но «вихідцями з буржуазії та куркульсько-дворянських станів». У спецповідомленнях наголошувалося, що комуна організована тільки завдяки підкупові, що вона «приховує всі заходи радянської влади» й т. ін. На цій підставі, ураховуючи «політичне існування контрреволюційної організації в умовах масової боротьби на селі, що розгорнулася», ДПУ УСРР ліквідувало громаду суботників, заарештувавши й засудивши 19 осіб до ув'язнення в концтаборі чи заслання на Крайню Північ⁷⁷.

Репресивні заходи спрямовувалися і проти єврейських релігійних громад. Упродовж 1920-х рр. місцеві керівники намагалися знайти легальні підстави для припинення діяльності осередків юдаїзму. У 1929 р. партійно-радянські чиновники за підтримки співробітників ДПУ без особливих пояснень почали закривати синагоги, нелегальні хедери та єшиботи, арештовувати служителів культу. Так, 31 березня постановою ВУЦВК хоральну синагогу Дніпропетровська передали під клуб швейної фабрики. До кримінальної відповідальності притягли рабинів Шнеєрсона, Шемтова та ін.⁷⁸

Характерно, що наприкінці 1920-х рр. ДПУ почало «викривати контрреволюційні групи церковників», «попівські антирадянські організації», а не поодиноких священнослужителів та представників церковного активу. Тож коли у серпні 1928 р. у с. Петриківка Дніпропетровського округу заарештували священників РПЦ Абрамова, Федосьєва, Тихона, Стасьєва, Волкорева, то їм інкримінували розповсюдження чуток «про близьке падіння влади, агітацію паломництва до Козельського монастиря» («контрреволюційної бази тихонівців»), заклики відмовитися від щеплення проти віспи – «печатки антихриста»⁷⁹. Постановою Особливої наради «злочинців» відправили до Сибіру терміном на три роки кожного.

Політичного переслідування зазнали також прихильники Істинно православної церкви⁸⁰. Їх звинувачували у створенні

⁷⁷ ГДА СБ України, спр. П-7222, арк. 320.

⁷⁸ Там само, оп. 1, спр. 11, арк. 131.

⁷⁹ Там само, спр. П-8380; ф. 3, оп. 1, спр. 7, арк. 23.

⁸⁰ Там само, ф. 13, спр. 392.

1928 р. «антирадянської організації», що ставила за мету «повалення радянської влади шляхом збройного повстання». Центр організації нібито перебував у Ленінграді, а в Україні – філії, одна з яких – на Дніпропетровщині (понад 20 «істинних» на чолі з П. Поповим)⁸¹. Адептам ІПЦ приписували «бойкот заходів радянської влади», «ігнорування радянського способу життя», «неповагу до патріаршої РПЦ», «підтримку “провидців та ясновидців”», «віру у прозріння», «очікування кінця світу» тощо⁸². За рішенням Особливої наради при колегії ДПУ УСРР віруючі ІПЦ направлялись у північні концтабори, висилалися на поселення⁸³.

Арешти священників викликали спротив віруючого місцевого населення. Іноді конфлікти відбувалися із застосуванням зброї. У доповідній записці Криворізького окрвідділу ДПУ УСРР описувалися події, що відбулися 1929 р. у с. Березівка Криворізького округу:

«Було здійснено арешт місцевого попа, колишнього петлюрівця Колоса. Під час арешту біля будинку попа зібрався натовп жінок і почав вимагати звільнення Колоса. Після вивезення попа з села віруючі (переважно жінки чисельністю до 300 осіб з Березівки й навколишніх хуторів) підійшли до сільради та вимагали звільнення попа. У натовпі були вигуки: “Бий голову, комуністів і комсомольців, дайте звістку в інші села, нехай збереться більше людей – звільнимо батюшку!”. Із сільради силою витягли надвір голову і чергову по сільраді, комсомолку. Після цього віруючі влаштували збори, на яких було ухвалено постанову клопотати про звільнення Колоса. До села виїхав уповноважений окрвідділу ДПУ, який після розслідування заарештував вісьмох зачинателів волинки»⁸⁴.

Переслідувань зазнавали і священнослужителі Української автокефальної православної церкви. Так, у ніч на 10 вересня

⁸¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 392, арк. 387–388.

⁸² *Калибанов А.И.* Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. – Москва, 1973. – С. 187.

⁸³ ГДА СБ України, спр. 6574, арк. 91–95; спр. 65744, арк. 26–27.

⁸⁴ Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 11, арк. 234.

1929 р. у Дніпропетровському окрузі було проведено арешт 18, а у Криворізькому – 6 автокефалів⁸⁵.

Паралельно зі спробами змінити світогляд пересічного громадянина, керівники компартії намагалися позбутися політичних опонентів та впровадити однопартійну диктатуру. Упродовж 1920-х рр. більшовицька верхівка країни спрямовувала органи державної безпеки на поступову ліквідацію інших партій та організацій. Ще під час громадянської війни розпочалися політичні звинувачення та переслідування членів меншовицького крила РСДРП. Соціал-демократи користувалися авторитетом у робітничому середовищі України, зберігали вплив у керівництві профспілок, у тому числі в Катеринославі. Це, безперечно, не влаштовувало більшовиків, які вважали профспілкові організації власною «зоною впливу». Місцеві партійні керівники намагалися постійно дискредитувати меншовицьких лідерів, співробітники ВУЧК–ДПУ паралельно знаходили підстави для взяття їх під варту. Після арештів 1920 р. організації соціал-демократів усе ж зберігалися в багатьох містах республіки. Події у Кронштадті 1921 р. спричинили масові репресії проти політичної опозиції, зокрема членів соціалістичних партій. Арешти розпочалися ще до 11 березня 1921 р., а вже станом на 13 березня лише в Катеринославі за ґратами опинилося 113 зі 175 членів РСДРП, котрі мешкали в губернії⁸⁶.

Соціал-демократи намагалися впливати на молодіжне середовище, створюючи осередки в навчальних закладах. У січні 1922 р. більшовики здійснили репресивні акції проти меншовицького руху серед молоді. Також меншовикам було офіційно заборонено працювати у профспілкових організаціях⁸⁷.

У березні 1922 р. ДПУ УСРР заарештувало 54 активних членів РСДРП, у тому числі 24 меншовиків у Катеринославі⁸⁸. Бага-

⁸⁵ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 2, спр. 4, арк. 198–200.

⁸⁶ Там само, ф.13, спр. 17, т. 4, арк. 13–14.

⁸⁷ *Кокін С.А., Мовчан О.М.* Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції в Україні: 1920–1924 рр. – К., 1993. – С. 38.

⁸⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 254, арк. 55.

тьох із них вислали до Туркестану і на Крайню Північ. У відозві Катеринославського комітету РСДРП вказувалося:

«1 квітня 1922 р. влада вислала на Північ 21 соціал-демократа меншовика, яких упродовж двох тижнів протримали без висунення їм жодних звинувачень, без будь-якої подоби суду, без допитів і слідства, у підвалах губЧК. Як безшумно, тихцем, крадькома було проведено арешти соціал-демократів, так само таємно, без розголосу більшовики здійснили їх вислання з міста. Їхня газетка не знайшла можливим, точніше в неї забракло хоробрості хоча б сухо, двома рядками повідомити населення про арешти та вислання найстарших катеринославських робітників соціал-демократів – металістів, друкарів та інших»⁸⁹.

Незважаючи на масові арешти й заслання, улітку 1922 р. катеринославські меншовики продовжували свою політичну роботу. Тільки в губернському центрі місцеві чекісти взяли на облік понад 70 членів РСДРП⁹⁰. У вересні-жовтні відбулися чергові арешти. А вже в листопаді 1922 р. пленум Катеринославського губкому РСДРП навіть констатував розгром місцевого партійного осередку⁹¹. Проте Катеринослав усе ж залишався одним із головних меншовицьких центрів, тут навіть було налагоджено видання партійно-пропагандистської літератури⁹².

Репресії методично вилучали членів соціал-демократичної партії з повсякденного політичного життя. До жовтня 1923 р. чисельність партії меншовиків в Україні скоротилася, за офіційними даними, до 418 осіб, причому 140 із них проживали саме в Катеринославі⁹³. У листопаді ЦК КП(б)У ухвалив скликання з'їзду колишніх меншовиків, на якому вони мали «саморозпуститися»⁹⁴. Аналогічне рішення схвалили члени катеринославсь-

⁸⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 671, арк. 10.

⁹⁰ ГДА СБ України, ф.13, спр. 414, т. 8, арк. 233.

⁹¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 592, арк. 117.

⁹² История советской разведки. – С. 218.

⁹³ Подболотов П.А. Крах эсеров-меньшевистской контрреволюции. – Москва, 1975. – С. 114.

⁹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 7.

кої організації соціал-демократів. Наприкінці 1923 р. практично всі осередки РСДРП в Україні заявили про саморозпуск⁹⁵. 1–3 лютого 1924 р. відбувся Всеукраїнський з'їзд соціал-демократів, котрий оголосив про розпуск РСДРП у СРСР⁹⁶. Однак частина меншовиків категорично відмовилася визнавати це рішення. Наприклад, катеринославські меншовики надрукували листівку:

«Наш народ зробився ареною огидної комуністичної провокації. Більшовицька влада, безсила боротися терором, засланням і відновленням найгірших методів царської охоранки зі зростаючим впливом соціал-демократії на робітничі маси, зараз застосує нечувану політичну авантюру – ініціювання з'їзду колишніх меншовиків»⁹⁷.

Хоча кампанія саморозпуску завдала відчутного удару по катеринославській організації РСДРП, на 1924 р. остання нараховувало 30 осіб і користувалася повагою в робітників заводу ім. Петровського⁹⁸. У травні навіть було сформовано Катеринославське бюро РСДРП(м), до складу якого ввійшли Рубінштейн, Шмоткін, Москалик⁹⁹. Більшовицьке керівництво наказало співробітникам ДПУ розпочати арешти. Уже в ніч із 23 на 24 липня в Катеринославі було взято під варту 28 соціал-демократів¹⁰⁰.

Після арештів 1925–1926 рр. невеличка група РСДРП(м) у Дніпропетровську ще існувала, але її діяльність чекісти визначали як «пасивно-вичікувальну». Усі дії фактично обмежувалися читанням літератури, обміном думками, поширенням «Соціалістического вестника»¹⁰¹. Але згодом ДПУ УСРР на підставі аналізу надісланих доповідних записок виділило дніпропет-

⁹⁵ Мовчан О.М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920–1924 рр.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2. – С. 46.

⁹⁶ Правда. – 1924. – 3, 5 февраля.

⁹⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 230, арк. 121.

⁹⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 414, т. 13, арк. 646.

⁹⁹ Процесс контрреволюционной организации меньшевиков (1–9 марта 1931 г.): Стенография судебного процесса, обвинительное заключение и приговор. – Москва, 1931. – С. 12.

¹⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 69.

¹⁰¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 423, т. 1, арк. 52.

ровську групу меншовиків, очолювану Александровим, як «політично активну». Такі висновки було зроблено після тривалого оперативного стеження, аналізу висловлювань, перлюстрації кореспонденції¹⁰². Зрештою ДПУ змусило Александрова, Ткаченка, Кольцова задекларувати рішення про вихід із партії соціал-демократів наступним чином:

«Уважаю, що діяльність РСДРП не відповідає інтересам робітничого класу та спрямована на підтримку буржуазії»¹⁰³.

У 1927 р. ДПУ УСРР заарештувало 14 соціал-демократів, 8 із них – у Дніпропетровську. Декого вислали за межі республіки, інші були змушені публічно зректися політичної діяльності¹⁰⁴. У 1928–1929 рр. співробітники ДПУ знову почали фіксувати окремі прояви політичної діяльності меншовиків. У Дніпропетровську, зокрема, розповсюджувалися листівки з підписами «Ми з Вами. РСДРП», «Група соціал-демократів»¹⁰⁵. Після проведеної оперативної роботи в 1930 р. у Дніпропетровську, Кривому Розі, Запоріжжі було взято під варту 18 меншовиків¹⁰⁶. Остаточо російських соціал-демократів в Україні фізично знищили під час «Великого терору».

Не менш жорстких і тотальних переслідувань упродовж 1920-х рр. зазнавали й соціалісти-революціонери. До 1920 р. в Україні діяло кілька відповідних партій: правих (ПСР), лівих (ПЛСР) есерів, декілька українських есерівських політичних організацій. Практично всі вони через різне бачення перебігу революційного процесу, майбутнє держави поділялися на фракції. Останні за спільністю політичних засад або створювали нові партії, або об'єднувалися з уже існуючими, зокрема з КП(б)У.

Оскільки есери користувалися значною популярністю серед населення, більшовицькі очільники намагалися максимально сприяти дробленню есерівського руху, поглинанню їхніх фрак-

¹⁰² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, т. 1, арк. 35, 165.

¹⁰³ Там само, арк. 56.

¹⁰⁴ Там само, арк. 36, 59.

¹⁰⁵ Там само, арк. 189.

¹⁰⁶ Там само, спр. 17, т. 4, арк. 35, 61.

цій компартією, а тих, кого не вдавалося таким чином нейтралізувати, планувалося відлучити від активної політичної діяльності, у тому числі шляхом репресій.

Уже 1920 р. в радянській Україні відбулися арешти правих есерів, есерів-синдикалістів (інтернаціоналістів) та максималістів. Зокрема, у Катеринославі чекісти провели операцію проти інтернаціоналістів. Так, заарештованого Осипова після тривалого ув'язнення чекісти переконали в тому, що звільняють його тільки на поруки місцевого комітету партії лівих есерів. Через те, що досі катеринославська ЧК не практикувала репресій проти його партії, Осипов надав таке поручительство за підписами голови й секретаря губкому УПЛСР. Довідавшись про адреси останніх, чекісти заарештували й етапували до Харкова всіх членів місцевої есерівської організації¹⁰⁷. Правих есерів у Катеринославі взагалі заарештували за списками, складеними осередками КП(б)У на заводах і в установах¹⁰⁸.

Не менш напруженими були стосунки більшовиків із лівими есерами, котрі до літа 1918 р. навіть входили до правлячої коаліції. Наприкінці громадянської війни осередки лівих есерів у республіці, окрім Катеринослава, існували також в Одесі та Харкові. Наполягаючи на посиленні репресій проти цієї партії, ВУЧК у доповідях РНК УСРР у березні 1921 р. зазначала, що ПЛСР своєю опозиційністю «служить організаційним центром контрреволюції».

На відміну від меншовиків, Катеринослав для есерів не був значним центром діяльності. І все ж упродовж першої половини 1920-х рр. тут діяли різні їх осередки, що намагалися розповсюджувати партійну літературу, завойовувати симпатії студентів і робітників місцевих заводів. Тому наприкінці 1923 р. Катеринославський губком КП(б)У за допомогою місцевого відділу ДПУ організував кампанію з «саморозпуску» місцевого осередку правих есерів. Група з 34-х есерівських діячів виступила у пресі з заявою про свій розрив із ПСР, а частина з них

¹⁰⁷ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 81–82.

¹⁰⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 58, арк. 133.

звернулася до місцевого більшовицького керівництва з проханням про вступ до лав КП(б)У¹⁰⁹.

За даними ДПУ, на 1924 р. у Катеринославі фіксувалася невеличка група правих есерів із 3–4 осіб, пов'язаних спільністю інтересів, однак вони не проводили активної політичної діяльності. У 1926 р. їх кількість збільшилася до 15 осіб. На тлі лібералізації економічної політики вони намагалися проводити політичну роботу. Після цього керівників групи (Берлін, Солений, Голосов) було відразу заарештовано¹¹⁰.

В огляді Дніпропетровського відділу ДПУ за 1926 р. зазначалося, що з облікованих 100 правих і 50 лівих есерів переважна більшість припинила політичну діяльність. Лише окремі особи «залишилися вірними своїм старим есерівським переконанням. Проте ніякої есерівської роботи по Катеринославу не спостерігалося»¹¹¹.

Але репресії проти есерів тривали. У січні 1928 р. у Дніпропетровську заарештували 20 соціалістів-революціонерів¹¹². Того ж року в рамках справи «Конгломерат» за ґратами опинилися 18 відомих у минулому на Дніпропетровщині есерів та есдеків. Члени губернського комітету Ларін, Чернега, Багацький, Воблий та інші у селах Очеретоватому, Спаському, Підгородньому начебто створили «підпільну повстанську організацію», «займалися агітацією серед селянства», «закликали до зриву податкових і перевиборчих кампаній»¹¹³.

Вагомий вплив у регіоні мала Українська комуністична партія. Короткий час існування її на Катеринославі був сповнений провокаціями й переслідуваннями як із боку більшовицьких організацій, так і чекістів. Це призвело до фактичного розпаду осередків УКП. Так, катеринославські чекісти в 1922 р. спостерігали серед місцевих укапістів апатію й «бажання відійти від усілякої роботи». Використовуючи дискусії щодо подальшої

¹⁰⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1077 а, арк. 46.

¹¹⁰ ГДА СБ України, ф. 1, оп. 1, спр. 19, т. 4, арк. 6.

¹¹¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1077 а, арк. 46.

¹¹² ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 17, арк. 2.

¹¹³ Там само, ф. 13, спр. 370, т. 1, арк. 293.

політичної діяльності УКП (продовження самостійного політичного існування або злиття з КП(б)У), чекісти «посприяли» розпаду місцевого осередку партії. У серпні 1922 р. ЦК УКП «за бездіяльність, невиконання статуту й постанов з'їздів і конференцій, а також за несплату членських внесків і невиконання партійного продподатку» розпустив катеринославську губернську організацію¹¹⁴.

Утім, діяльність місцевих осередків не припинилася. У січні 1923 р. співробітники Катеринославського ДПУ заарештували секретаря губкому укапістів І. Манжелія. Спочатку йому інкримінували належність до УКП, але згодом формулювання змінили на «контрреволюційну агітацію». У ході слідства І. Манжелію закидали «антирадянські висловлювання» на мітингу в період збору продподатку, на лекціях із політекономії для робітників і незаможників, на вечорі, присвяченому 4-й річниці загибелі К. Лібкнехта і Р. Люксембург. Справжньою ж причиною арешту був особистий авторитет І. Манжелія, обраного робітниками на з'їзд рад Новомосковського повіту. Сам арештований, звертаючись до прокурора, писав:

«Справа, очевидно, іде до того, аби, передавши мене до суду, позбавити виборчого права до рад. На мою думку, у цьому весь секрет мого арешту. [...] Мене не дивує становище комуністів у Німеччині, Франції, особливо в Італії, де панує реакція, фашизм, але мене дивує становище комуністів там, де влада належить працюючим. Для мене незрозуміло, чому білогвардійця Руднева, який служив у денікінській контррозвідці, звільнено з в'язниці під підписку, а мене, комуніста, навіть під підписку звільнити не можна»¹¹⁵.

Для дискредитації місцевих членів УКП катеринославське ДПУ в 1923 р. навіть готувало відкритий судовий процес¹¹⁶.

Незважаючи на тиск, 1924 р. в Катеринославі осередок УКП, що охоплював гірничий та медичний інститути, нараховував 20 осіб, на трубному і Брянському заводах налічувалося ще 23

¹¹⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 623, арк. 10; спр. 635, арк. 171.

¹¹⁵ Там само, ф. 8, оп. 1, спр. 21, арк. 58, 94, 119, 134.

¹¹⁶ Там само, спр. 9, арк. 1.

члени. Загалом катеринославська організація УКП у вересні 1924 р. нараховувала 150 членів і була найбільшою в УСРР. Місцеві укапісти намагалися у цей час провести своїх представників навіть у сільради, проводили агітаційну роботу серед студентської й робітничої молоді¹¹⁷.

Співробітники катеринославського ДПУ брали участь не лише в арештах членів УКП – вони подавали інформацію про місця їх роботи. Після відповідної проробки укапістів дискредитували та усували з посад. Але активна політична діяльність одразу провокувала арешти. Так, після першотравневої маніфестації в Катеринославі (1924 р.), участь в якій узяла колона укапістів чисельність до 1000 осіб, у губвідділ ДПУ було викликано секретаря губкому УКП Дідича, члена губкому Ковбасу, члена губкому УкрЮС (спілка молоді УКП) Стороженка, членів організації Бута, Андріївського, Матвієнка. Наслідком нетривалої розмови став арешт. Згодом декого звільнили під підписку про невиїзд. Після закінчення слідства справу було направлено до суду, який призначили на 16 липня 1924 р. Але 4 липня у ДПУ знову викликали Авдієнка, Дідича, Манжелія, Недолю, Побігайла, Стороженка й оповістили їх під розписку про скасування суду й повернення справи на дорозслідування. Укапістам було наказано негайно виїхати в розпорядження ДПУ УСРР. До Харкова також перевезли ув'язнених Ковбасу, Бута, Андріївського¹¹⁸.

Такі дії властей викликали обурення прихильників УКП. На організованих зборах робітники й селяни ухвалювали такі звернення та резолюції:

«Репресії над УКП вважаємо репресіями над робітничим класом України, а тому вимагаємо негайного звільнення арештованих товаришів – членів Української компартії», «[...] вимагаємо негайного повернення дев'яти товаришів із заслання і звільнення з катеринославського ДОПРу тринадцяти та харківського – двох товаришів катеринославської організації»¹¹⁹.

¹¹⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 423, т. 1, арк. 184; ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 2, д. 524, л. 566.

¹¹⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 9, арк. 22.

¹¹⁹ Там само, спр. 15, арк. 16, 41, 52.

ЦК УКП наполягав на проведенні публічного судового процесу. Проте суд так і не відбувся. Політбюро ЦК КП(б)У 30 липня 1924 р. визнало недоцільність організацію подібного процесу¹²⁰. ДПУ отримало наказ вислати активістів за межі УСРР. Таким чином, укапістів вивезли спочатку до Москви, а потім до в'язниці в Тюмені¹²¹. 20 вересня в районі Кам'янки Катеринославського округу було заарештовано членів УКП Сенкевича й Матвієнка, 29 вересня – секретаря паровозного осередку УКП Неклесу, партійців Щуся та Чалика¹²².

Співробітники ДПУ змушували укапістів підписуватися під заявами про відмову від політичної діяльності. Так, секретаря Катеринославського губкому УКП Магра спонукали дати підписку про нерозповсюдження друкованих матеріалів ЦК партії та передачу їх на цензурування до відділу ДПУ¹²³. Членів УКП – робітників заводу ім. Петровського – змусили опублікувати заяву про вихід з УКП

«з огляду на те, що вважаємо єдиною революційною комуністичною партією – партію КП(б)У»¹²⁴.

У ніч на 14 жовтня 1924 р. було здійснено обшук у члена УКП Мудрика. Разом із ним заарештували укапістів Щуся, Трегубова. 15–17 жовтня до Катеринославського ДПУ викликали й узяли під варту також Магра, Троня, Олійника, Горяного. Уже 19 жовтня загальні збори катеринославської організації УКП за присутності члена ЦК партії Речицького направили протести з приводу арештів у прокуратуру й губком КП(б)У. Однак вони не допомогли¹²⁵. У листопаді 1924 р. за «антиурядову агітацію» за ґрати потрапив член УкрЮСу О. Погребний. У меморандумі, складеному на нього чекістами, зазначалося:

¹²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 89.

¹²¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 9, арк. 44, 66; спр. 1588, арк. 76; спр. 1598, арк. 76.

¹²² Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 230, арк. 179; ф. 8, оп. 1, спр. 21, арк. 154, 203, 233.

¹²³ Там само, ф. 8, оп. 1, спр. 21, арк. 244.

¹²⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 423, т. 1, арк. 75.

¹²⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 616, арк. 209.

«Тип карного злочинця, крикун. Є виконавцем волі інших учасників. Завжди зятято захищає позиції УКП»¹²⁶.

На середину листопада 1924 р. у в'язниці Катеринослава перебувало понад 30 місцевих членів УКП, які постійно зверталися до урядових інстанцій зі скаргами, заявами, погрожуючи голодуванням. У першу чергу увага акцентувалася на тому, що розправляються саме з комуністами. Незадоволений таким розвитком подій, ЦК КП(б)У зажадав пояснень у Катеринославського губкому партії, який мав виправдовуватися

«через недогляд [...] за комуністами ДПУ, які сильно форсували цю справу»¹²⁷.

Постановою від 14 листопада 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало недоцільність масових арештів укапістів до вирішення питання про цю партію в Комінтерні та 28 листопада розпорядилося звільнити всіх заарештованих катеринославців¹²⁸. Зрештою Комінтерн оголосив розпуск УКП як «дрібнобуржуазної» й «націоналістичної» партії. Із 1925 р. колишні укапісти, котрі не визнали цього рішення, переслідувалися органами безпеки як «контрреволюціонери».

У 1927 р. на Дніпропетровщині ДПУ притягло до відповідальності «контрреволюційну» організацію – Керівне бюро УКП, якій приписували підготовку збройного повстання проти радянської влади, боротьбу за відновлення незалежності України, намір здійснити терористичні й диверсійні акти¹²⁹. Матеріали слідства у цій справі було сфабриковано, що визначила в 1994 р. прокуратура України¹³⁰.

Під репресії потрапляли й політичні опоненти – члени компартії, які пропонували деяке коригування політико-економічного курсу. Такі пропозиції сприймалися як «політична опо-

¹²⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 423, т. 1, арк. 74.

¹²⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1586, арк. 127; спр. 1588, арк. 117.

¹²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 144 зв.

¹²⁹ ГДА СБ України, спр. П-26103.

¹³⁰ Там само, спр. П-26203, т. 2, арк. 154.

зиція», «спроби порушити єдність комуністичної партії», «підгравання контрреволюційним силам». Упродовж 1920-х рр. партійні дискусії, боротьба різних груп впливу в РКП(б)–ВКП(б) чітко означили противників Й. Сталіна. Окремі лідери партії мали вагому підтримку в місцевих осередках. Так, у 1923 р. в Катеринославі діяла група «робітничої опозиції», очолювана Ф. Золотовим. Значним авторитетом тут користувався й А. Шустер, який повернувся з Москви та пропагував «опозиційні ідеї» Л. Троцького¹³¹.

У 1926 р. до Дніпропетровська з Ленінграда прибула група активних учасників зинов'євської опозиції: Ю. Портнов, О. Малишева, І. Петров, Н. Рагузін та ін. Вони встановили контакти з представниками місцевої «робітничої опозиції» А. Шустером і М. Луговим. Після переговорів було створено опозиційний центр для проведення політичної роботи з робітничими колективами підприємств швейної, шкіряної, деревообробної промисловості, заводів ім. Петровського, «Комінтерн», «Червоний Профінтерн»¹³².

У 1927 р. «троцькістськими» осередками у Дніпропетровську керували Раппопорт, Литовський, Брагинський, Бейзеров, Зусь, Смирнов, Клейн, Шустер. Загалом на обліку Дніпропетровського окрвідділу ДПУ перебувало 1683 особи, виключені із партії як «опозиціонери»¹³³. Також на фабриці ім. Володарського, у Кайдаках, Амур-Нижньодніпровському діяли численні «комсомольські троцькістські центри». На вимогу їхніх керівників Полонського, Йоффе, Помбрака в роботі дотримувалася сувора конспірація, при листуванні застосовувався шифр¹³⁴. Але такі заходи все ж особливо не допомагали через розгалужену мережу агентури, що виявляла канали зв'язку та постачання літератури, нелегальні друкарні тощо.

У листопаді 1927 р. Дніпропетровськ відвідав Х. Раковський, колишній голова уряду УСРР, якого теж звинувачували у при-

¹³¹ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 51, т. 1, арк. 37, 39.

¹³² Там само, арк. 39.

¹³³ Там само, арк. 11; т. 7, арк. 2.

¹³⁴ Там само, спр. 51, т. 1, арк. 122; т. 7, арк. 76.

четності до «троцькістської опозиції». Група місцевих опозиціонерів, виключених із партії (М. Єрьомін, П. Зайцев, П. Шаповал, І. Передерій), 7 листопада звернулася до гостя з проханням роз'яснити робітникам заводу ім. Леніна погляди опозиції. Але ЦК КП(б)У заборонив Х. Раковському виступати. Така позиція республіканських компартійних очільників обурила робітництво¹³⁵. У Дніпропетровську з'явилися прокламації, появу котрих співробітники ДПУ оцінили як

«факт антирадянської й антипартійної діяльності, спрямованої на розпалення серед робітників антагонізму проти радвлади та партії»¹³⁶.

XV з'їзд ВКП(б), який відбувся у грудні 1927 р., постановив виключити з партії 75 провідних учасників троцькістсько-зинов'євської опозиції і 23 прибічників опозиційної «платформи 15-ти». Подібне відбувалось і в регіонах. Тільки з дніпропетровської організації між XIV і XV з'їздами партії було виключено 62 особи, щодо 12 застосовано партстягнення¹³⁷.

Утім, опозиція не здавалася. У березні–квітні 1928 р. у Дніпропетровську було відновлено діяльність опозиційного центру, до якого входили М. Луговий, А. Шустер, С. Раппопорт, О. Зусь та Ю. Портнов. Для координації дій місто розподілили на чотири райони, призначивши в кожному керівника опозиції¹³⁸. Опозиціонери сформулювали пропозиції до наказів заводських комітетів, що пропонувалися для ухвалення на робітничих зібраннях і загальнозаводських конференціях. Ішлося про «роздержавлення» профспілок, вирішення житлової проблеми, вплив робітників на адміністрацію підприємств тощо¹³⁹. Деякі матеріали дніпропетровські опозиціонери отримували з Москви через Шустера й Ахматова. Кошти на поточну політичну роботу збирали серед самих опозиціонерів або під час благодійних акцій. Так, 21–22 січня 1928 р. у Дніпропетровську виступав

¹³⁵ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 51, т. 8, арк. 2–3.

¹³⁶ Там само, арк. 20.

¹³⁷ Там само, арк. 169.

¹³⁸ Там само, т. 1, арк. 40.

¹³⁹ Там само, т. 8, арк. 171.

поет М. Голодний, і всі зібрані кошти було передано опозиціонерам¹⁴⁰.

Керівництво ВКП(б) пропонувало розглядати опозиційні групи та фракції як антирадянські політичні організації. Зазначалося, що діяльність троцькістів небезпечна, адже «спрямована на розкладання соціально-спорідненого середовища – робітничої маси й дезорганізацію наших власних лав»¹⁴¹. Місцевим апаратам ДПУ було видано санкцію на ліквідацію осередків опозиціонерів. Масові арешти членів опозиції відбулися навесні 1928 р. У ніч на 22 квітня у Дніпропетровську, зокрема, було взято під варту 12 осіб. Під час обшуків виявили значну кількість троцькістської літератури. Після проведення слідства опозиціонерів в позасудовому порядку вислали: С. Лугового та П. Каменського – до Сибіру, О. Зуся й А. Шустера – на Урал, С. Раппопорта – у Казахстан. М. Смирнова та Ю. Портного, які вчасно подали заяви про повний розрив з опозицією, звільнили¹⁴².

У Дніпропетровську політичні засади опозиції намагалися далі пропагувати М. Бейзеров, Д. Денисов, Р. Горб, Е. Шустер-Брудник, А. Лозовський, М. Ахматов, С. Полянський, П. Овсянников. Саме вони склали кістяк нового «троцькістського осередку», сформувавши «робочу трійку», обравши районних керівників і навіть призначивши дублерів на випадок арешту¹⁴³. Робота проводилася з дотриманням найсуворішої конспірації. Опозиціонери прагнули підтримувати будь-які виступи робітників, вели боротьбу за обрання своїх представників на виборні посади на підприємствах. Дискусії у «червоних кутках» при читанні газет використовувалися для роз'яснення робітникам помилковості політики партії. Троцькістам навіть удалося створити декілька гуртків серед молоді¹⁴⁴.

Після позбавлення опозиціонерів, співробітники Дніпропетровського окрвідділу ДПУ знову вдалися до арештів. Уже 27

¹⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 2, спр. 3, арк. 94; спр. 4, арк. 99.

¹⁴¹ Там само, ф.13, спр. 157, арк. 87.

¹⁴² Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 5, арк. 4.

¹⁴³ Там само, спр. 51, т. 1, арк. 42; спр. 120, арк. 131–133.

¹⁴⁴ Там само, спр. 51, т. 7, арк. 25.

липня 1928 р. у місті було затримано представника Всесоюзного троцькістського центру Бінкіна. На допиті він не заперечував опозиційної роботи, але відмовився назвати своїх однопідумців. У ніч із 18 на 19 жовтня заарештували М. Бейзерова, П. Вайнштока, В. Галицького. На допитах вони відмовилися відповідати на запитання щодо опозиційної діяльності¹⁴⁵. У листопаді 1928 р. пройшла нова хвиля арештів комуністів-опозиціонерів. У ніч на 7 листопада у Дніпропетровську було затримано членів «троцькістського центру» Лозовського й Полянського¹⁴⁶.

На початку 1929 р. виразно визначився курс влади на розгром «контрреволюції в партії». Від звільнень із роботи, поодиноких арештів, примушення до відмови від опозиційної діяльності ДПУ УСРР перейшло до масових операцій проти троцькістського активу. Наприкінці січня 1929 р. в УСРР відбулася перша така операція. Підготовчим етапом до неї стали арешти опозиціонерів в Одесі і Дніпропетровську, а приводом послужила активність троцькістів напередодні виборів у ради. У Дніпропетровську, зокрема, до в'язниці потрапило 11 осіб, 4 з яких (Ясинського, Гапонова, Кесса, Шайновського) вислали за межі республіки¹⁴⁷. На 24 січня 1929 р. намічалися арешти 120 осіб у 12 округах УСРР. Операція розтяглася на тиждень. У Дніпропетровську було заарештовано ще 6 осіб¹⁴⁸. Арешти січня, березня–травня 1929 р. суттєво дезорганізували опозиціонерів. В їхньому середовищі відбувся фактичний розкол на декілька течій. Троцькісти УСРР, щоправда, зберегли декілька організацій, у тому числі незначну у Дніпропетровську. Зрештою, наприкінці 1929 р. троцькістська опозиція в республіці практично припинила існування.

Отже, вивчаючи діяльність регіональних органів державної безпеки, дослідники простежують повсякденний механізм реалізації настанов політичного керівництва компартії. На прикладі Катеринославського губерньського відділу ВУЧК–ДПУ, окруж-

¹⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 3, оп. 1, спр. 8, т. 6, арк. 106.

¹⁴⁶ Там само, ф. 13, спр. 411, т. 1, арк. 505.

¹⁴⁷ Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 10, арк. 99, 120–122, 295.

¹⁴⁸ Там само, спр. 11, арк. 58.

них відділів ДПУ УСРР Дніпропетровщини проявляються динаміка й регіональні особливості політичних репресій 1920-х рр. Зокрема, місцеве партійно-радянське керівництво координувало дії губ/окрвідділів ДПУ під час проведення арештів членів політичних партій – опонентів більшовиків, ліквідації релігійних та опозиційних структур. Регіональні особливості в динаміці державного терору проявилися в наявності численних осередків політичної опозиції серед членів компартії. Їх наявність була закономірною через поширення в робітничому середовищі «лівацьких» настроїв. Також серед головних напрямів агентурно-оперативної роботи на Дніпропетровщині була протидія різноманітним релігійним осередкам (передусім протестантизму). Зважаючи на масштаби та динаміку політичних репресій, верхівка компартії визначила державний терор як універсальний метод забезпечення функціонування радянської державної системи.

Ченцов В., Архирейский Д. Репрессивная политика большевистского режима на Екатеринославщине в 1920-х гг.

Исследуются ход и региональные особенности деятельности аппаратов органов государственной безопасности Екатеринославщины в 1920-х гг.

Ключевые слова: политические репрессии, государственный террор, Екатеринославщина, ГПУ УССР.

Chentsov V. Arkhireyskyi D. Bolshevik repressive policy in Ekaterynoslav region in 1920th

The article devoted to course and regional specifics of state security activity in Ekaterynoslav region in 1920th.

Key words: political repression, state terror, Ekaterynoslav region, GPU of Ukrainian SSR.